УДК 341.781.5

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ

THE INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF TRADE MISSIONS: HISTORICAL ASPECTS

Дерунець Н.О.,
аспірант кафедри міжнародного публічного права
Київського національного торговельно-економічного університету

Стаття присвячена дослідженню історії становлення та розвитку міжнародно-правового регулювання діяльності торговельних представництв. Автор визначає характерні особливості кожного з періодів, акцентуючи на суб'єктах та джерелах міжнародного права та інституційних механізмах регулювання.
Ключові слова: торговельне представництво, економічна дипломатія, торговельні представники, дипломатичні представники, привілеї та імунітети дипломатичних представників.

Статья посвящена исследованию истории становления и развития международно-правового регулирования деятельности торговых представительств. Автор определяет характерные особенности каждого из периодов, акцентируя внимание на субъектах и источниках международного права и институциональных механизмах регулирования.
Ключевые слова: торговое представительство, экономическая дипломатия, торговые представители, дипломатические представители, привилегии и иммунитеты дипломатических представителей.

The article is devoted to the study on the history of formation and development of the trade missions' international legal regulation. The author determines the characteristic features of each of the periods, focusing on the subjects and sources of international law and institutional mechanisms of the regulation.
Key words: trade mission, economic diplomacy, trade representatives, diplomatic representatives, privileges and immunities of diplomatic representatives.

Постановка проблеми. Торгівля є однією з найстаріших та найактивніших форм ведення міжнародних відносин. Широко відомі торговельні зв'язки Стародавнього Єгипту, Стародавньої Греції, виникнення Великого шовкового шляху, Срібного, Соляного торговельних шляхів, встановлюючи які держави здавна прагнули забезпечити свої економічні інтереси, віднайти ринки збуту, зміцнити свої позиції на світовому ринку та політичній карті світу. Держави відправляли уповноваженого представника, дипломата, торговця, який мав провести переговори, налагодити контакти та забезпечити плідну співпрацю між двома країнами, укладення двостороннього договору про дружбу та торгівлю, спрощення мит та зборів, забезпечення безпеки торгівлі. У стародавні часи такі місії мали тимчасовий характер, але з XII ст. почали засновувати постійні представництва за кордоном. У правовій науці мало уваги приділено питанням правового статусу та функціям торговельного представника та торговельного представництва за кордоном, які діють у межах дипломатичного представництва або ж незалежно.

Загалом представництво держави, захист її інтересів та інтересів її громадян за кордоном покладено на дипломатичну службу. В Україні Міністерство закордонних справ посідає центральне місце серед органів виконавчої влади держави, відповідальних за забезпечення зовнішньої політики, однак нині мало дослідженим є питання інституційного механізму реалізації поставлених завдань у сфері здійснення саме економічної дипломатії. Зокрема, торговельні представництва України за кордоном були ліквідовані в 2010 р. із передачею функції захисту економічних інтересів економічним відділам при дипломатичних представництвах. Водночас в інших країнах торговельні представництва мають глибоке коріння і успішно функціонують нині. Таким чином, в умовах реформування дипломатичної служби України, всеохоплюючих глобалізаційних процесів, зміцнення ролі недержавних суб'єктів міжнародних відносин дослідження окремих аспектів захисту національних економічних інтересів та належне інституційне та нормативне забезпечення ведення економічної дипломатії є одним із найбільш перспективних та актуальних.

Стан опрацювання. Вивченню питань, пов'язаних зі здійсненням економічної дипломатії та захистом національних економічних інтересів, приділяли увагу у своїх наукових працях такі науковці, як А.-К. Амарей, О.В. Буткевич, В.А. Вергун, Н.М. Грущинська, Б.І. Гуменюк, Г. Каррон де ла Каррьєр, М. Костецькі, О. Нарай, К.С. Рана, Н.О. Татаренко, К.А. Фліссак, В.Г.Ціватий. Незважаючи на те, що в цих працях висвітлено наукові ідеї та висновки, деякі аспекти не були порушені та потребують аналізу та вдосконалення.

Метою статті є дослідження історичних аспектів міжнародно-правового регулювання діяльності торговельних представництв та визначення окремих періодів їх розвитку, інституційного та нормативного механізму реалізації.

Виклад основного матеріалу. Посольське та торговельне право є одними з найстаріших галузей міжнародного права, функції дипломатів та торговців часто тісно переплітались, адже в основі їх діяльності лежало ведення переговорів та представництво інтересів. Економічна дипломатія, яка зародилась ще в стародавні часи, пройшла три періоди історичного розвитку (античний, середньовічний, новітній) та перебуває нині на сучасному етапі. Кожному з названих періодів характерні свої риси, джерела та інші особливості, на яких детальніше зупинимося нижче.

На дипломатію античних часів значний вплив мали завойовницькі інтереси стародавніх держав, метою яких було захоплення багатств сусідніх територій. Міжнародні відносини були переважно двосторонніми, умовно їх можна поділити на дві категорії: відносини між рівними державами та відносини між залежними та васалами. Зокрема, останній вид відносин характеризувався сплатою данини та економічною залежністю.

Норми стародавнього міжнародного права були покликані регулювати вирішення спорів мирним шляхом та сприяти торгівлі та співробітництву між державами. Переважно дипломатичні та торговельні відносини регулювались звичаєм, що уособлював сталість правил ведення торгівлі, обміну товарами та гарантував певну стабільність, наприклад, виплати данини. Міжнародні договори вважались такими, які можна легко змінити. Вони укладались із вузького кола питань (мирні, торговельні, союзні) [1, с. 118]. Ще одним джерелом міжнародно-правового регулювання цього періоду виступає внутрішнє право держав. Зокрема, правовий статус дипломатів, правила ведення дипломатичних відносин визначались законами держав та указами правителів (Стародавній Китай та Індія), а правила ведення міжнародної торгівлі, правовий статус іноземних купців, торговельних представників та їх майна регламентувались інструкціями спеціальних уповноважених органів (Стародавній Єгипет, Хетське царство). Таким чином, ще в античні часи зародився інститут посольського права, який включав норми щодо підтримання дипломатичних відносин, правового статусу дипломатичних представників та їх майна на території держави перебування, поділу іноземних торговельних делегацій на офіційні та неофіційні. Варто зауважити, що торговельні функції часто переплітались із дипломатичними, адже торговці отримували доручення щодо представництва держави та ведення переговорів і з політичних питань. На Близькому Сході спочатку недоторканими вважалися саме торговельні каравани, а вже згодом цей принцип поширився і на дипломатичних представників [1, с. 151].

Нормотворча функція та ведення зовнішньої політики покладались на суверена (правителя), який укладав міжнародні договори від свого імені та виступав суб'єктом міжнародного права, ототожнюючись із державою, яку очолював. Економіка та дипломатія мали «палацовий» характер, адже велись переважно одноособово на найвищому рівні [1, с. 134].

Стародавній Єгипет відіграв первинну роль у становленні економічної дипломатії, підтримувавши тісні взаємовідносини з Хетським царством, Месопотамією, Критом. Були встановлені торговельні зв'язки між Стародавнім Єгиптом та Сирією, Палестиною. Перший письмовий договір, який дійшов до наших часів, був укладений саме між Єгиптом та Хетською державою 1296 р. до н.е. про мир та дружбу [2, с. 9].

У Стародавній Індії ключове місце займали закони Ману, які містять згадки про роль та функції послів, а також визначають основні риси, якими має володіти дипломат: відданість, чесність, досвідченість та гарна пам'ять. Згідно з національними законами, іноземці поділялись на окремі категорії: на звичайних подорожуючих та офіційних представників (дипломатів та торговців) [1, с. 141].

Стародавній Китай відомий веденням воєн із сусідніми державами, однак досить прогресивними були напрацьовані положення про недоторканість послів, які зародилися зі звичаєвих правил гостинності.

На посольське право та зовнішню політику Стародавньої Греції значний вплив мало географічне розташування та боротьба за ринки збуту. Античні поліси славилися широким обміном послами та значною кількістю укладених союзних договорів. Посли в Стародавній Греції обирались на відкритих Народних зборах повноправних громадян, перед відправкою до іншого міста чи держави отримували спеціальні повноваження (диплом). Внутрішнє право Стародавньої Греції визначало основні функції посла. Після завершення місії дипломати звітували перед зборами, і кожен громадянин мав право вимагати притягнення до відповідальності посла, який діяв неправильно [2, с. 29].

Грецькі оракули були уповноваженими проводити зовнішню політику між полісами, виконувати арбітражні функції, вимагати дотримання міжнародних звичаїв щодо правового статусу іноземців, прийому іноземних делегацій та ведення торгівлі. До найбільш привілейованої категорії іноземців належали дипломатичні представники та торговельні агенти, на яких поширювався принцип недоторканості.

Саме в античній Греції було запроваджено інститут проксенії, який слугував зародженням консульської служби. До повноважень проксенів належав захист інтересів громадян інших міст, вирішення питань при торговельних спорах, сприяння здійсненню торгівлі іноземцями.

Дипломатія Стародавнього Риму була схожою до давньогрецької: також існував інститут проксенів, на послів покладалась функція ведення переговорів та укладення міжнародних договорів. Дипломатичні представники обирались у Сенаті, поділялись на послів, легатів та ораторів. Окрім того, посли відали питаннями, пов'язаними з оголошенням та веденням війни, миром, вирішенням третейських спорів.

У 242 р. до н.е. у Стародавньому Римі була заснована нова магістратура – претор перегрінів, до повноважень якого належало врегулювання відносин, які виникали за участі перегрінів (іноземців). Головним досягненням претора було створення *jus gentium* (право народів), заснованого на загальновизнаних правилах, а також на положеннях міжнародних договорів про дружбу та торгівлю [3, с. 108].

Економічна дипломатія Київської Русі проявлялась в укладенні торговельних угод із найбільшими торговельними партнерами: із Новгородом, Візантією. Згадані договори значну увагу приділяли правовому статусу іноземного торговця, встановленню митних зборів та правилам вирішення спорів [4, с. 36].

У той час як античний період характеризувався регіоналізмом та локальними міжнародними відносинами, в епоху Середньовіччя формуються міжнародні торговельні шляхи: Шовковий, Соляний, Лазуритовий, Золотий, Срібний, Царський, які тягнуть за собою також і встановлення культурних та дипломатичних зв'язків. Саме завдяки розвитку торгівлі з'єднуються між собою регіони, які раніше не співпрацювали.

Через своє географічне розташування у XI–XII ст. Італія перетворюється на центр торгівлі, зокрема, потужно розвивається торгове мореплавання. На світову арену виходить також і Індія, в якій зростає кількість портів для торгівлі з Африкою, Аравією, країнами Середземномор'я, Південно-Східної Азії.

У цей період значно збільшується кількість міжнародних договорів. Такі договори регламентували ведення вільної торгівлі, розв'язання спорів, функції торговельних представників, привілеї, правовий статус іноземних купців та їх майна. Флоренція укладала договори з найбільшими своїми торговельними партнерами з метою взаємного зменшення мит, податків, гарантування безпеки торгівлі та торговельних представників. Договірне право Риму становили торговельні трактати та договори про тор-

говельне мореплавство (наприклад, договір короля Англії Генрі IV із Тевтонським орденом щодо торгівлі 1409 р., договір імператора Оттона IV із Венеціанською республікою про володіння морськими просторами в Адріатиці 1209 р., договір між містом Феррара та Ломбардською Лігою і Венецією 1171 р.).

На півночі Італії знаходились міста-республіки, управління якими велось фактично купецьким патриціатом (Болонья, Венеція, Піза), а на півдні Франції провідну роль для розвитку регулювання торговельних відносин відігравали суверенні «консульські» міста. Торговельні спори вирішувались у купецьких судах (у сучасному розумінні – арбітражах), які складались із самих торговців, керуючись принципом справедливості (*ex aequo et bono*) та прийнятими морськими кодексами [3, с. 113].

Значний вплив на розвиток середньовічної дипломатії мала дипломатія Візантії. У Західній Європі дипломатія та міжнародні економічні відносини перебували під впливом католицької церкви: у веденні зовнішньої політики роль імператора послаблюється, а роль Папи Римського росте. У XII ст. запроваджуються постійні представництва, тривалість дипломатичних місій становить 2–4 місяці. Провідну роль у веденні економічної дипломатії посідали італійські купецькі об'єднання, які засновували свої представництва в інших державах. Правовий статус торговельних представників, їх функції регламентується «Правилами для послів», прийнятими у Флоренції 1421 р.

У середні віки широкого поширення набувають привілеї, які надаються правителями держав іноземним купцям, закріплюються положення про те, що торговельні представники не можуть залучатися до воєнних дій. Мирний договір між королем Данії та Ганзейськими містами 1370 р. нормативно закріпив інститут свободи торгівлі та недоторканості іноземних торговельних представників, а Велика хартія вольностей 1215 р. – інститут свободи переміщення іноземних купців.

Особливою формою економічної дипломатії став Ганзейський союз, утворений у середині XII ст. Англійський король Генрі II уклав угоду з купцями з Кельну у 1157 р., відповідно до якого кельнські купці отримали у власність будівлю в Лондоні, яку використовували як житло для іноземних торговців та торговельне представництво. Саме цей договір, зокрема, став передумовою для подальшого розвитку Ганзейського союзу, який згодом включив понад 160 міст. Об'єднуючи купців, які мали на меті сприяти торговельним відносинам, Союз проводив з'їзди, до його повноважень входило вирішення спорів та спрощення митних процедур.

Варто також зауважити, що завдяки тісному економічному співробітництву та функціонуванню іноземних торговельних факторій у Середньовіччі формується інститут консулів, а з кінця XIII ст. засновуються постійні консульства на території іноземних держав, насамперед, у великих містах та портах.

В епоху Відродження почали закріплюватись чіткі вимоги щодо особи дипломата, які включали володіння латинською мовою, високий рівень загального розвитку, вміння вести переговори та контроль над емоціями. Окремі країни вдавались до ведення зовнішньої політики у вигляді шлюбної дипломатії. Чільне місце посідали географічні відкриття та боротьба за ринки, так, у 1479 р. між Португалією та Кастилією було укладено договір щодо суверенітету над Канарськими островами та Гвінеєю та про плавання вздовж берегів Африки. Відповідно до угоди, Португалія визнавала права Кастилії на Канарські острови, а Кастилія брала на себе зобов'язання не вести торгівлю на шляхах до Гвінеї.

Завершення дипломатичної місії зазвичай увінчувалось укладенням договору, які у країнах західної Європи затверджувались представником Папи Римського. Окрім політичних угод, держави укладали між собою різноманітного роду торговельні угоди задля подальшого врегулювання ведення торгівлі, спрощення митних процедур на взаємній основі. У XVI ст. посольські місії вже мали чітку структуру та ієрархію. Зародився поділ на ранги дипломатичних представників: постійні та надзвичайні.

У 1549 р. в Росії було утворено спеціальний орган, який був уповноважений займатись зовнішніми справами, – Посольський приказ. До його відання належали питання, пов'язані з веденням дипломатичної та консульської служби.

Період нового часу характеризується появою нових держав (Декларація про незалежність США 1776 р.), бурхливими революціями, зміною форм державного правління, які мали місце в Західній Європі. У 1629 р. припинив своє функціонування Ганзейський союз, форма якого у вигляді союзу міст більше не відповідала новому політичному порядку та інтересам суверенних держав [5, с. 9]. Сполучені Штати Америки поступово укладають договори з індіанцями, запроваджуючи їх економічну залежність від США. Федеральним урядом США було засновано спеціальні торговельні факторії для захисту їх економічних інтересів (1795–1822 рр.).

На Віденському конгресі 1815 р. було напрацьовано ключові принципи, які згодом стали основою дипломатичної служби всього світу: положення про функції та інструментарії, повноваження послів. Ця подія стала серйозним поштовхом для поглиблення політичної та економічної співпраці в Європі. Віденський конгрес 1815 р. та Аахенський протокол 1818 р. вперше на міжнародному рівні закріпили поділ дипломатичних агентів на класи та визначили дипломатичний церемоніал та протокол.

Із початком XIX ст. інтенсивно збільшується кількість двосторонніх договорів, розширюється об'єкт їх правового регулювання (союзницькі, комерційні, із питань навігації). У середині XIX ст. Великобританія проголосила політику фритрейдерства – вільної торгівлі. Значний вплив на розвиток міжнародних відносин та політику держав того періоду мали об'єднання монополістів, біржі. Торгові представники, представники фондових та товарних бірж посідають чільне місце при здійсненні міжнародних зв'язків. Учасники міжнародних економічних відносин того періоду вдаються до економічної розвідки з метою захисту своїх інтересів та пошуку ринків збуту.

Безпосередньо економічними питаннями дипломатія почала займатись із другої половини XIX ст. При зовнішньополітичних відомствах окремих держав починають створюватись спеціальні департаменти, відповідальні за ведення комерційної дипломатії (у Сардинії у 1850 р., у Великобританії – у 1856 р.). Згодом, на початку XX ст., МЗС Франції та Німеччини запроваджують аналогічні інституційні механізми [4, с. 34].

Торгівля використовується як інструмент тиску на держави, наприклад, у 1902 р. Італія, Німеччина та Великобританія здійснили торговельну блокаду портів Венесуели, протестуючи проти того, що її уряд відмовився повернути збитки, завдані під час громадянської війни 1899–1902 рр.

У 1919 р. було створену першу міжнародну організацію універсального характеру – Лігу Націй. В основу діяльності цієї організації було покладено «14 пунктів Вудро Вільсона», які закріпили заборону укладення таємних договорів та ведення таємної дипломатії, гарантували свободу відкритого моря, встановлювали економічну рівноправність усіх країн та свободу торгівлі [6].

У воєнний та міжвоєнний період співробітництво та торговельні зносини між державами не припинялись. Особливістю нового періоду є поява нових суб'єктів міжнародного права, зокрема міжнародних організацій. Після завершення Другої світової було засновано Організацію Об'єднаних Націй, у рамках якої було створено Економічну та соціальну раду, Комісію ООН із права міжнародної

торгівлі, Конференцію ООН із торгівлі та розвитку. Статут ООН закріпив основні принципи міжнародного права, які до цього існували у формі звичаю. П. 3 ст. 1 Статуту ООН серед цілей функціонування ООН визначає «здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру» [7]. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку [8], Хартію економічних прав та обов'язків держав [9].

У другій половині XX ст. джерела міжнародного права розширилися завдяки процесу кодифікації та укладенню нових міжнародних договорів, які безпосередньо чи опосередковано регулюють питання ведення економічної дипломатії та окремих її аспектів, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (закріпила основні правила укладення договорів та принцип дотримання взятих на себе зобов'язань) [10], Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу 1980 р. (напрацювання загальноприйнятих правил), Гаазької конвенції про право, що застосовується до договорів міжнародної купівлі-продажу товарів 1986 р., Женевської конвенції про представництво при міжнародній купівлі-продажу товарів 1983 р., Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. (закріпила функції, повноваження, привілеї та імунітети дипломатичних представників та представництв) [11], Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., Віденської конвенції про спеціальні місії 1969 р., Віденської конвенції про привілеї та імунітети спеціальних місій та делегацій на міжнародних конференціях 1975 р.

У другій половині XX ст., із початком лібералізації міжнародних відносин дедалі більшу роль на світовій арені почали відігравати неурядові міжнародні організації, транснаціональні корпорації та міждержавні економічні організації, зокрема, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі, Європейський банк із реконструкції та розвитку.

Загалом XX ст. характеризується закріпленням нових суб'єктів міжнародного права – міжнародних організацій із подальшим визнанням їх правосуб'єктності. Основною метою діяльності сучасних економічних організацій є надання допомоги (у тому числі технічної) країнам, що розвиваються. Відповідно до національного законодавства, у державах формуються зовнішньополітичні відомства, які за останньою тенденцією об'єднуються з зовнішньоекономічними для уникнення подвійного підпорядкування торговельних представництв та ефективного ведення економічної дипломатії. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. стала основним міжнародно-правовим документом, який закріпив економічну функцію за дипломатичними представниками (ст. 3) [11].

Висновки. Дослідження історичних аспектів розвитку інституту торговельних представництв та їх правового статусу сприяє виділенню окремих періодів та визначенню місця вказаного інституту в системі міжнародного права. Інститут торговельного представництва зародився ще в античні часи, проявляючись у звичаях гостинності (принципі недоторканості), наданні привілеїв спершу іноземним торговцям, а вже потім і послам.

У середньовічний період відбувається систематизація норм посольського права, визначення чітких функцій дипломатичного представника, поділ на класи та ранги, виникнення постійних представництв. Міжнародне право цього періоду починає формувати окремі галузі посольського, консульського, торгового, договірного права, збільшується значення та кількість міжнародних договорів, суб'єктом ведення міжнародних відносин виступає суверен.

Новий час характеризується заснуванням зовнішньополітичних відомств, утворенням нових держав, веденням дипломатії на найвищому рівні та багатосторонньої дипломатії (конгреси). Економізація дипломатії у сучасному розумінні відбувається саме на цьому етапі розвитку, адже в центрі міжнародних відносин лежить боротьба за ринки збуту та встановлення контролю над торговими шляхами.

Новітня та сучасна економічна дипломатія характеризуються укладенням багатосторонніх договорів, визначенням провідної ролі міжнародних економічних організацій, глобальними процесами та гострою необхідністю захисту національних інтересів держав, який на сучасному етапі має здійснюватися шляхом запровадження ефективного публічно-приватного партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич О.В. Історія міжнародного права. К.: Ліра, 2013. 416 с.
2. Всеобщая история дипломатии. М.: Эксмо, 2009. 672 с.
3. Мережко А.А. Транснациональное торговое право (lex mercatoria). К.: Таксон, 2002. 464 с
4. Флісак К.А. Економічна дипломатія. Навч. посіб. Тернопіль: «Новий колір», 2013. 440 с.
5. Duchhardt H. Peace treaties from Westphalia to the revolutionary Era. Peace Treaties and International Law in European History from the Late Middle Ages to World War One. Ed. by R. Lesaffer. Cambridge University press, 2004. P. 48.
6. Encyclopædia Britannica: Fourteen Points. URL: https://www.britannica.com/event/Fourteen-Points.
7. Законодавство України: Статут ООН. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
8. Законодавство України: Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_339.
9. Законодавство України: Хартія економічних прав та обов'язків держав. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_077.
10. Законодавство України: Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
11. Законодавство України: Віденська конвенція про дипломатичні зносини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048.